

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ДОНЕЦЬКИЙ
АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЗБІРНИК

№ 17

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**ДОНЕЦЬКИЙ
АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЗБІРНИК**

2013 № 17

**НАУКОВИЙ ЩОРІЧНИК
ЗАСНОВАНИЙ 1992 р.**

Донецьк – 2013

ББК Т4 (45)
УДК 902 (4-11)
Д 673

**Донецький археологічний збірник. – № 17. – Донецьк: Вид-во
Донецьк. ун-ту, 2013. – 290 с.**

У збірці вміщено статті з проблем археології Східної Європи та суміжних регіонів від кам'яного віку до козацької доби, публікації матеріалів археологічних розкопок і музейних колекцій, матеріали дискусії та з історії археології.

Головний редактор:

ЛИТВИНЕНКО Р.О. – д.і.н., проф. (Донецький національний університет)

Відповідальний секретар:

КОЛЕСНИК О.В. – к.і.н., доц. (Донецький національний університет)

Редакційна колегія:

БРЕДІХИН А.В. – д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
ДЕРГАЧОВ В.О. – д.і.н. (Інститут Культурної спадщини АН Молдови)
ДОБРОВ П.В. – д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. – д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)
КЛЕЙН Л.С. – д.і.н., проф. (Санкт-Петербурзький державний університет)
КОСЬКО О. – д.н.г., проф. (Інститут праісторії Познанського університету)
КРАПВІН О.В. – д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
МАХНІК Я. – д.н.г., проф. (Польська Академія мистецтв і науки)
ОТРОЩЕНКО В.В. – д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)
ПРЯХІН А.Д. – д.і.н., проф. (Воронезький державний університет)
СКОРИЙ С.А. – д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)
СТЯЖКІНА О.В. – д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
ТЕМІРОВА Н.Р. – д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
ТОЛОЧКО П.П. – акад. НАНУ, д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)
ЧЕРНИХ Є.М. – чл.-кор. РАН, д.і.н., проф. (Інститут археології РАН)
ШЕПКО Л.Г. – д.і.н., доц. (Донецький національний університет)

Рецензенти:

БАРАН В.Д. – чл.-кор. НАН України, д.і.н. (Інститут археології НАН України)
ПАНКОВСЬКИЙ В.Б. – к.і.н., н.с. (Інститут археології НАН України)

Свідоцтво про держреєстрацію ЗМІ: КВ № 15946-4418Р від 13.11.2009 р.

Постановою Президії ВАК України від 23.02.2011 р. № 1-05/2 збірку внесено до Переліку наукових фахових видань України.

Друкується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету

DONETSK NATIONAL UNIVERSITY

**DONETSK
ARCHAEOLOGICAL
COLLECT**

2013 № 17

**SCIENCE ANNUAL COLLECT
LAUNCHED IN 1992**

Donetsk archaeological collection. – № 17. – Donetsk: Donetsk University Press, 2013. – 290 p.

The collection contains articles on problems of archeology of the East Europe and adjacent regions from a primitive epoch up to Middle Ages, publications of materials of archeological excavations and museum collections, discussion and history of archeology.

Editor-in-chief:

LYTVYNNENKO R.A. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)

Responsible secretary:

KOLESNYK A.V. – Ph.D., Assoc. professor (Donetsk National University)

Editorial board:

BREDIHIN A.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
DERGACIOV V.A. – Dr. Hab., (Institute of Culture Heritage of Acad. of Sc. of Moldova)
DOBROV P.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
ZALIZNIAK L.L. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
KLEIN L.S. – Dr. Hab., Prof. (Saint Petersburg State University)
KOŠKO A. – Dr. Hab., Prof. (Ad. Mickiewicz University, Institute of Prehistory)
KRAPIVIN A.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
MACHNIK J. – Dr. Hab., Prof. (Polish Academy of Arts and Sciences)
OTROSCHENKO V.V. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
PRYAHIN A.D. – Dr. Hab., Prof. (Voronezh State University)
SKORY S.A. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
STIAZHINA E.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
TEMIROVA N.R. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
TOLOCHKO P.P. – Acad. of Ukraine's NAS (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
CHERNYKH E.N. – Corresponding member of RAS (Institute of Archaeology of RAS)
SHEPKO L.G. – Dr. Hab., Assoc. Prof. (Donetsk National University)

Reviewers:

BARAN V.D. – Corresponding member of Ukraine's NAS, Dr. Hab., Prof.
PANKOVSKIY V.B. – Ph.D., S.R. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)

Registration state certificate of mass media: KB № 15946-4418P from 13.11.2009

The collection is included in the List of scientific special editions of Ukraine by the Decision of Presidium of the Supreme Certifying Commission of Ukraine № 1-05/2 from 23.02.2011

Recommended for publishing by the Academic council of Donetsk National University

© Donetsk National University, 2013

© Original-breadboard model: Lytvynenko R.A., 2013

ЗМІСТ

Статті

Небрат С.Г. Вторинні поховання інгульської катакомбної культури	7
Грищук О.М. Астрагали як елемент поховального обряду населення Дніпро-Донської бабинської культури	24
Бровендер Ю.М. Степанівський мікрорайон пам'яток доби бронзи на Донецькому кряжі	35
Забавін В.О. Характеристика поховальних споруд зрубної культури Північного Приазов'я	56
Загородня О.М. Історія вивчення металовиробничого інструментарію зрубної спільноти	79
Шепко Л.Г. Некрополі Європейського Боспору VII-II ст. до н.е. в просторово-хронологічному вимірі	99
Венцова М.І. Прикраси в ґрунтових некрополях Боспору VI-II ст. до н.е.	115

Публікації

Горбов В.М., Божко Р.П., Кушнір В.В. Археологічні комплекси на території фортеці Кальміус та її околиць	132
Отрощенко В.В., Салій Н.Г. Курган 1 біля с. Гнарівське в Надпоріжжі	150
Литвиненко Р.О., Санжаров С.М., Усачук А.М. Кістяний диск з карпато-мікенським декором із Середнього Подонців'я та деякі питання хронології зрубної культури	180
Підобід В.А., Усачук А.М., Циміданов В.В. Курган зрубної культури могильника Зинцева балка (Північно-Східне Приазов'я)	199
Полідович Ю.Б. Унікальне зображення вовка з Середнього Подонців'я	220

Дискусії

Потапов В.В. «Некоторые дискуссионные проблемы» финальной бронзы и некоторые дискуссионные решения этих проблем	225
--	-----

Історія археології. Першоджерела

Колесник О.В., Стахурська К.І. Стельська печера: хронографія вивчення, архівна спадщина	271
Список скорочень	289
Відомості про авторів	290

CONTENTS

Articles

Nebrat S.G. Secondary burials of Ingul catacomb culture	7
Gryshchuk O.M. Astragals as an element of the funeral ceremony of the Dnepr-Don Babyne culture population	24
Brovender Yu.M. Stepanovskiy microdistrict of the Bronze Age memorials on the territory of Donetskiy Hills	35
Zabavin V.O. Characteristics of grave constructions of Timber-Grave culture of the north Azov-Sea region	56
Zagorodnia O.N. History of research of metal production tools of Srubnaya community	79
Shepko L.G. The necropolises of the European Bosphorus VI-II centuries BC in the spatial and chronological measurement	99
Ventsova M.I. Jewelry from the Bosphorus necropolises VI-II centuries BC	115

Publications

Gorbov V.N., Bogko R.P., Kushnir V.V. The archaeological complexes on the territory of the Kalmius fortress and its surroundings	132
Otroshchenko V.V., Saliy N.G. Barrow 1 nearby Gnarovs'ke village, above the Dnepr rapids	150
Lytvynenko R.A., Sanzharov S.N., Usachuk A.N. Bone discs with Carpathian-Mycenaean decor from the Middle reaches of the Seversky Donets and some questions of chronology of Timber-Grave culture	180
Podobed V.A., Usachuk A.N., Tsimidanov V.V. Barrow of Timber-Grave culture of Zintseva Balka burial ground (North-Eastern Azov Sea littoral)	199
Polidovych Iu.B. Unique image of wolf from the Middle Donets pool	220

Discussions

Potapov V.V. "Some debatable problems" of archaeology of the Bronze Age ending and some controversial solutions to these problems	225
---	-----

History of archaeology. Original source

Kolesnik A.V., Stakhurskaya X.I. The Styla Cave: the history of its study and archival heritage	271
List of abbreviations	289
Data about authors	290

Литвиненко Р.О., Санжаров С.М., Усачук А.М.

КІСТЯНИЙ ДИСК З КАРПАТО-МІКЕНСЬКИМ ДЕКОРОМ ІЗ СЕРЕДНЬОГО ПОДОНЦІВ'Я ТА ДЕЯКІ ПИТАННЯ ХРОНОЛОГІЇ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ¹

Реферат: У статті публікується поховання зрубної культури, досліджене в кургані поблизу с. Шипилівка Луганської обл. на правобережжі середньої течії Сіверського Дінця, в якому виявлено рідкісну знахідку – кістяний диск з карпато-мікенським різьбленим декором. Стратиграфія кургану і обрядові характеристики поховання дозволяють віднести його до II (середнього) хронологічного горизонту зрубної культури. Цей висновок знаходить підтвердження і в матеріалах поселень зрубної культури басейну Сіверського Дінця, з яких походять схожі кістяні вироби з карпато-мікенським орнаментом. Значно ближчі аналогії шипилівський диск знаходить серед пам'яток культур Ватін-Врсач і Фюзешабонь Карпато-Подунав'я, а також шахтових і купольних гробниць Пелопоннесу. Ці аналогії дозволяють синхронізувати шипилівську знахідку з пізньоелладським ІІА періодом і відповідними йому горизонтами раннього/середнього бронзового віку Карпато-Дунайського регіону.

Ключові слова: бронзовий вік, зрубна культура, хронологія, трасологія, Сіверський Дінець, Східна Європа, Карпато-Подунав'я, Мікенська Греція.

Abstract: The article is published burial of Timber-Grave (Zrubna) culture, which was investigated in the mound near the village Shypylyivka of Lugansk region, located on the right bank of the middle reaches of the Seversky Donets river. In the burial found a rare artifact – bone disk with the Carpathian-Mycenaean carved decoration. Mound's stratigraphy and ritual characteristics can be attributed this burial to II (Middle) chronological horizon of Timber-Grave culture. This conclusion is confirmed by materials of settlements of Timber-Grave culture in Seversky Donets basin, where similar bone artifacts with Carpathian-Mycenaean ornaments were found. Much closer analogies Shypylyivka's disk may be known in Vatin-Vrsac culture and Fuzesabony culture in the Carpathian-Danube, as well as in Shaft Graves and Tholos Tombs of the Peloponnese. These analogies allow to synchronize Shypylyivka disk with LH IIA period and the corresponding horizons of Early/Middle Bronze Age of the Carpathian-Danube.

Keywords: Bronze Age, Timber-Grave culture, chronology, trasology, Seversky Donets, Eastern Europe, the Carpathian-Danube, Mycenaean Greece.

Вступ. Улітку 2013 р. експедиція Археологічного центру “Спадщина” Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля провадила археологічні дослідження у Попаснянському р-ні Луганської обл. За 0,5 км на південний схід від с. Шипилівка, на вододільному плато правого берега Сіверського Дінця (рис. 1) у складі могилянської групи досліджено курган 1, частково поруйнований перекопами другої світової війни та траншеєю водогону.

В кургані виявлено 11 захоронень різних етапів бронзового віку: 2 – катакомбні, 4 – бабинські (ДДБК) і 5 – зрубної культури. Серед останніх на особливу увагу заслуговує поховання 1, в якому виявлено рідкісну категорію реманенту – кістяний диск з різьбленим декором, цікавий з огляду на розробку проблем хронології. Саме публікації та аналізу згаданого комплексу й присвячено даний нарис.

Характеристика комплексу.

Поховання 1 виявлене під кутом 10° на відстані 3,6 м від центру на глибині 0,45 м (рис. 2, 1). Погано збережений кістяк дорослої людини лежав у зібганій позі на лівому боці з орієнтацією черепом до сходу. Кут у тазово-стегнових суглобах – близький до прямого, п'яти підведені до тазу. Руки зігнуто у ліктьових суглобах і кистями укладено перед обличчям. Перед черепом – розвал посудини (1). У верхньому відділі грудної клітини знайдено кістяний виріб (2).

¹ Публікуються новітні матеріали з розкопок С.М. Санжарова (АЦ “Спадщина” СНУ ім. В. Даля). Трасологічні дослідження проведено А.М. Усачуком, культурно-хронологічний аналіз здійснено Р.О. Литвиненком.

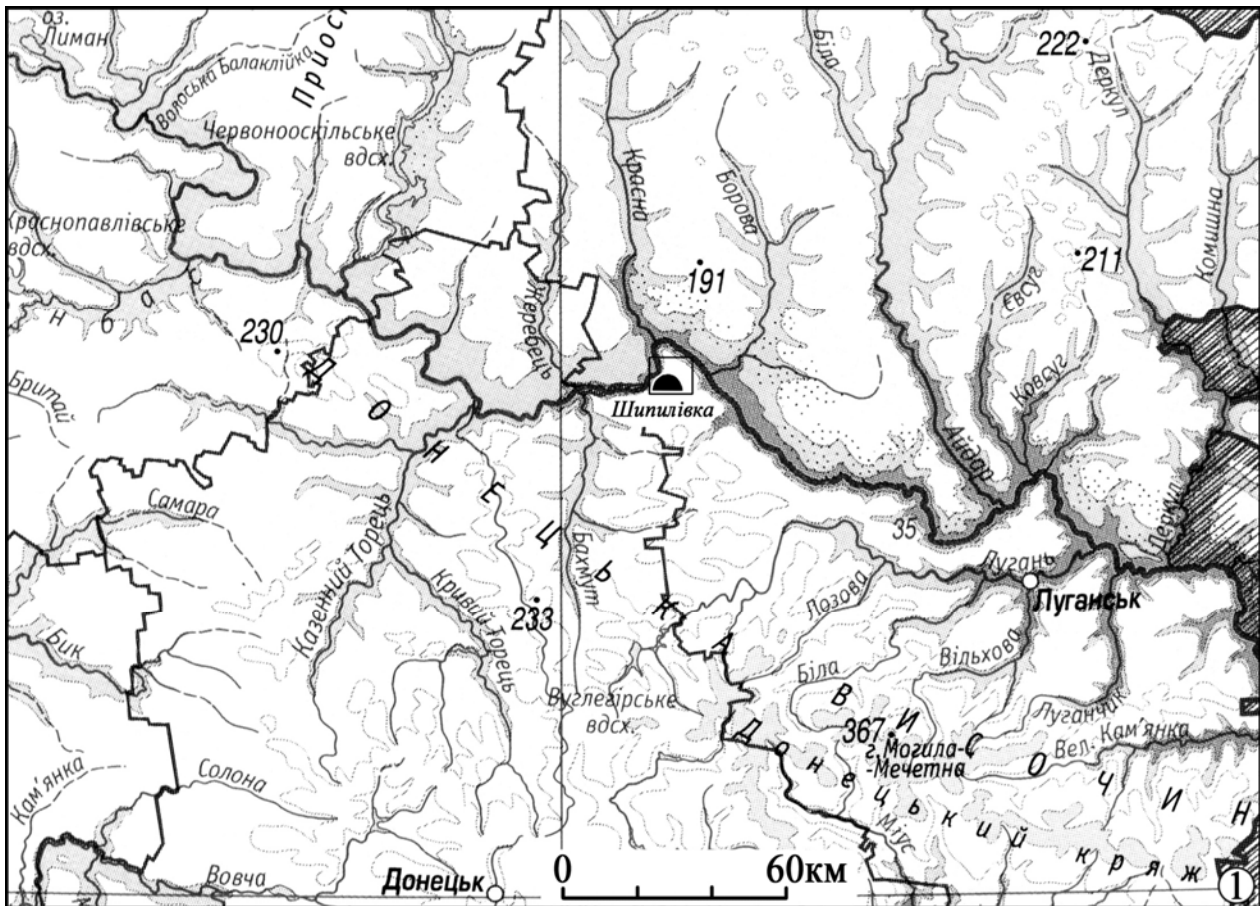
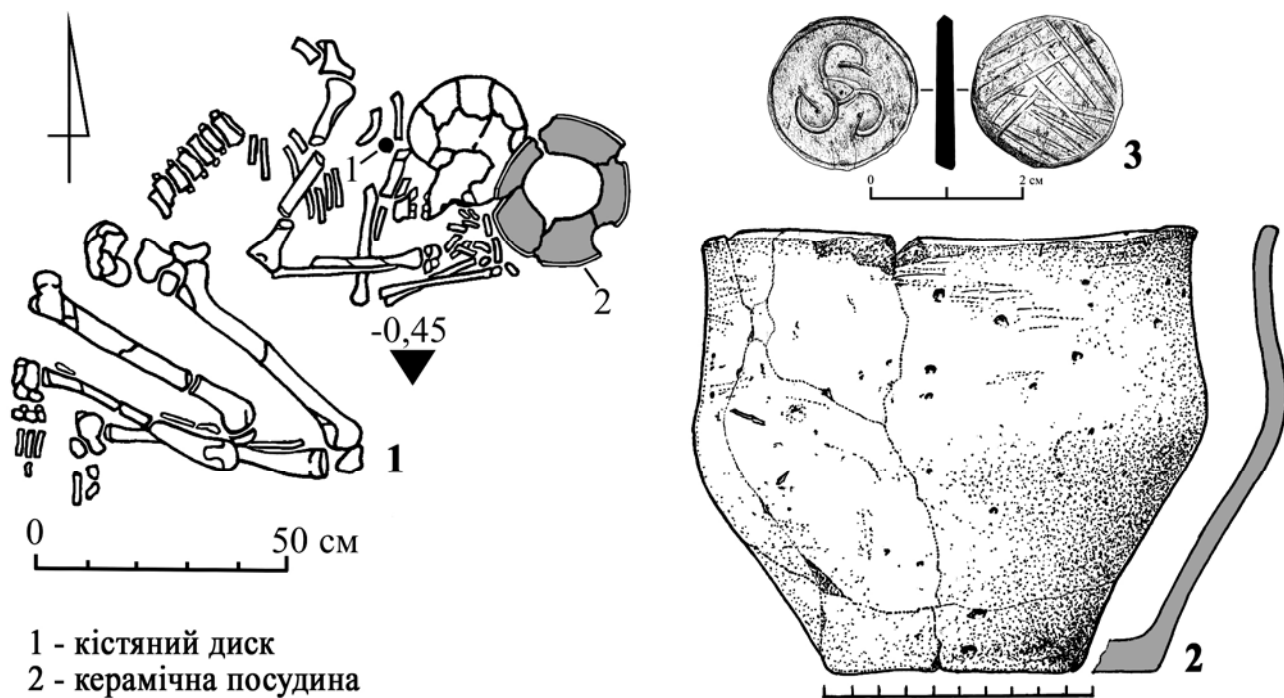

Рис. 1. Курганний могильник Шипилівка
Fig. 1. Burial mound Shupylyivka

1 - кістяний диск
2 - керамічна посудина

Рис. 2. Шипилівка: курган 1, поховання 1: 1 – план поховання; 2 – глиняна посудина; 3 – кістяний диск
Fig. 2. Shypylivka: barrow 1, burial 1: 1 – plan of burial; 2 – ceramic pot; 3 – bone disc

1. Ліпна посудина горшкоподібної форми з виділеними похилими плічками й невисокою, дещо відігнутою шийкою. Зовнішня поверхня сірого кольору з помаранчевими плямами. Розміри: загальна висота – 17 см, висота до плічка – 10 см, діаметр вінця – 18,5 см, діаметр по бокам – 18,5 см, діаметр дна – 9 см (рис. 2, 2).

← Рис. 3. Шипилівка 1/1, кістяний диск
← Fig. 3. Shypylivka 1/1, bone disc

2. Кістяний диск, на лицьовому боці якого нанесено різьблений орнамент: по периметру диска – кругове оточуюче кільце; в центрі круглого поля – фігура у вигляді трилопатевої спіральної свастики (або пропелера), лопаті якої мають вигляд неповних кіл (у 3/4) з циркульною точкою в центрі (кінці закручених лопатей з'єднано з центральними точками); кожна з трьох сусідніх пар тричетвертних кіл сполучаються таким чином, що утворюють S-подібні фігури, всередині яких окреслюється трикутне поле з циркульною точкою в центрі. Розміри: діаметр диска 2-1,9 см, товщина 0,2-0,3 см (рис. 2, 3; 3).

Трасологічне дослідження артефакту було здійснене А.М. Усачуком за допомогою портативного мікроскопу “Мікко”.

Сировиною для виробу слугувала доволі тонка платівка компакт кістки. Швидше за все, було використано кістку великої тварини. Компакта збереглася не дуже добре. Залискованість диску з обох боків сприяла його збереженості, проте у товщі виробу фіксується чимало мікротріщин; поверхня також несе на собі локальні сліди руйнування – своєрідного розчинення компакт внаслідок життєдіяльності цвілевих грибів [порівн.: Антипина 2013, с. 129]. Через мікротріщини частково обсіпався й торцевий край диску.

Судячи з характеру кінців нарізок на зворотному боці, після їхнього нанесення краї диска було підправлено обрізкою та абразивом, в результаті чого профіль виробу набув трапецієподібної форми. Нарізки хаотично накладаються одна на одну. Погана збереженість і стертість лицьової площини диска не дозволяють достеменно простежити послідовність нарізки. Виділяється щонайменше 5 груп ліній: спочатку кілька нарізок ближче до краю (рис. 4, 2), потім – у центральній частині майбутнього диску (рис. 4, 3). Окремо нанесено ще одну нарізку (рис. 4, 4), потім – ще кілька (рис. 4, 5). Пізніше за інші були прорізані дві прямі (рис. 4, 6). Вочевидь, майстер якоюсь мірою співвідносив вирізані лінії зворотної сторони з центром композиції на лицьовій.

На лицьовому боці платівки циркулем було нанесене коло діаметром 1,3 см. Відразу після цього або після гравіювання пропелероподібного орнаменту, майстер, відступивши від наміченого циркулем кола приблизно на 0,1 см, обрізав заготовку. Матеріал леза незрозумілий, проте незначні розміри самого предмету, які передбачають акуратність у всіх операціях виготовлення, дозволяють припустити, що обрізка здійснювалася тонким металевим лезом. Цілком можливо, що заготовку компакт було попередньо розм'якшено [порівн.: Усачук 2013, с. 107]. Однак, попри акуратність і старанність, маленькі розміри виробу далися взнаки: подекуди обрізка пройшла трохи далі від кола, десь – майже по колу. Мабуть, обрізка по колу сформувала майже вертикальний і якоюсь мірою нерівний гурт диска. Дещо змінений профіль йому було надано через обробку на абразиві. Дуже дрібні поздовжні сліди абразиву локально збереглися на торці виробу. Спрямованість цих слідів дозволяє реконструювати використання абразиву пасивної дії, коли майстер вирівнював гурт, сточуючи торці диска об абразив.

Циркульний пропелероподібний орнамент вирізьблено за допомогою дуже тонкого двозубого різця. Незрозуміло, яким знаряддям було зроблено поглиблення в центрі виробу (рис. 4, 1А). Можливо, що при розмітці диска використовувався один двозубий різець, а при нанесенні пропелероподібної фігури – інший. Очевидно, обидва знаряддя гравіювання були металевими. Центральне трикутне заглиблення диска збереглося погано. Краще збереглися чіткіше вигравіровані кола у три чверті (рис. 4, 1Б). Центри-точки цих кіл – конусоподібні заглиблення з чіткими краями – ясно показують, що вісь двозубого різця була на кшталт голки. Центральний трикутник утворено в середині зближених і стулених тричетвертних кіл. Лінії трикутника є дещо нерівними. Незадовільне збереження виробу залишається неясним, чи мала місце навмисна вибірка компакт всередині трикутника. Наступна деталь пропелероподібної фігури: вирізьблені відрізки, що з'єднують кінці тричетвертних кіл з точками-центрами (рис. 4, 1В, Г, Д). Ці відрізки нанесені гострішим знаряддям, аніж циркульний різець, яким вирізьблено тричетвертні кола. Прикметно, що ці з'єднувальні відрізки виступають за межі кіл, особливо лінії В і Д.

Технологічні прийоми майстра шипилівського диска (використання декількох різців-голок і поєднання у гравіюванні циркульних різців і тонкого леза) є дуже схожим на прийоми орнаментативної роботи майстрів з поселень зрубної культури Степанівка і Капітанове-І [Усачук 2012, с. 150; Усачук, Бровендер 2004, с. 102] або майстра втулки, що походить зі зруйнованого поховання зрубної культури у м. Дмитрова [Усачук 2010, с. 185-187].

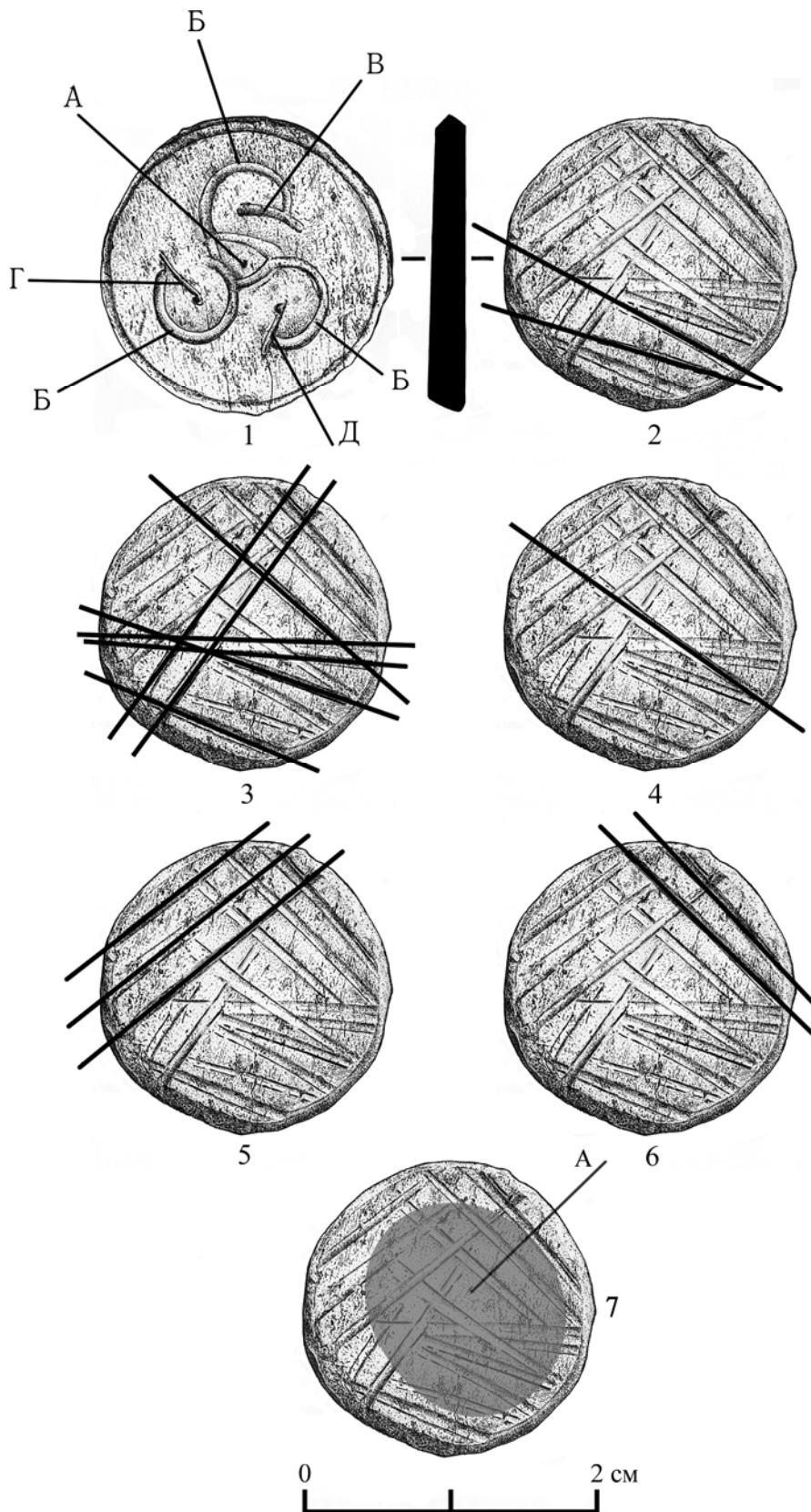

Рис. 4. Шипилівка: трасологічне дослідження кістяного диску
Fig. 4. Shpylivka: trasological research of bone disc

На сліди виготовлення кістяного диска наклалися сліди використання/спрацьованості. Як згадувалося вище, збереженість поверхні компакти виробу є доволі низькою. На

лицьовому боці всі грані є заокругленими і заліскованими до заполірованості. Через це різні лінії пропеллероподібного орнаменту втратили чіткість. Але зворотній бік кістяного диска несе сліди більшої спрацьованості. Тут виділяється ділянка найбільшої затертості з частковим знебарвленням компакти (рис. 4, 7А). Усередині цієї ділянки поверхня виробу дещо “зтанула” від тривалої взаємодії з м’яким еластичним матеріалом. Решта поверхні тильного боку є заліскованою, всі грані виробу і різьблених ліній є заокругленими.

Таким м’яким еластичним матеріалом, що контактував з кістяним диском, цілком могла бути шкіра рук. Найбільша заліскованість і спрацьованість зворотного боку (рис. 4, 7А) могла утворитися, наприклад, від численних контактів з подушечками великого чи вказівного пальців (злегка тиснути на поверхню диска зручно й зараз). Таким чином, зафіксовані на кістяному диску сліди дозволяють припускати і варіант використання його в якості невеличкої гральної фішки, на кшталт тих, що входили до складу набору кістяних і агатових фішок у похованні зрубної культури Волоське I к. 9 п. 1 [Ковалева 1990, с. 60-64, рис. 1, 3-6]. Зауважимо, що І.Ф. Ковальова, публікуючи знахідки з Волоського, говорить про “фішки” обережно, розуміючи певну умовність цього визначення [Ковальова 1990, с. 60]. Ця ж умовність існує і щодо тлумачення шипилівського виробу, до чого ми повернемося згодом.

Аналіз.

Якби не враховувати неординарну знахідку кістяного виробу, описаний поховальний комплекс за своїми базовими обрядово-інвентарними ознаками² репрезентує типове, пересічне (нічим не примітне) захоронення зрубної культури басейну Сіверського Дінця, а ширше – степів Дніпро-Донського регіону, характерне для бережнівсько-маївської зрубної культури (за номенклатурою В.В. Отроценка [Отроченко 2002]), визначити вузьку хронологію якого було би доволі складно. У всякому разі, з огляду на обрядово-інвентарні характеристики, можна віднести його як до II (розвиненого), так і III (пізнього) періодів зрубних могильників Сіверськодонецчини [Литвиненко 2000, с. 85-86].

Судячи з планіграфії та стратиграфії кургану 1 Шипилівського могильника, відкриті в його центральній частині впускні поховання зрубної культури навряд чи належали до єдиної обрядово-хронологічної групи, оскільки простежено щонайменше один чи навіть два випадки прямого перекивання між ними. Так, достеменно зафіксовано, що поховання 2 (яке за обрядом і посудом є близьким до п. 1 – з кістяним диском) було прорізане та зруйноване похованням 3. При цьому поховання 2 (північна орієнтація небіжчика; керамічний горщик з високими плічками, орнаментований по плічках паском похилих відбитків зубчастого штампу, з системними горизонтальними розчосами по зовнішній та внутрішній поверхнях) характеризує більш ранній (I-й) хронологічний горизонт зрубних могильників басейну Сіверського Дінця, позначений покровським забарвленням [Литвиненко 2000, с. 84]. Є також підстави припускати прорізання і руйнування розглядуваним похованням 1 сусіднього з ним поховання 5, яке виглядає дещо більш архаїчно (східноорієнтований слабо зібраний кістяк; мініатюрна керамічна баночка, декорована зигзагом за допомогою перевитого штампу – “гусені”). Таким чином, стратиграфічна ситуація в дослідженому кургані (рис. 5) відповідає загальній схемі відносної хронології поховальних пам’яток зрубної культури регіону [Литвиненко 1994а, с. 21, рис. 1; 2000, с. 90, рис. 4].

З огляду на хронологічну невиразність пізньої групи захоронень зрубної культури кургану 1 Шипилівського могильника, неабиякого значення набуває виявлений у складі приданого поховання 1 кістяний орнаментований диск. Поза сумнівом, згаданий виріб належить до групи доволі рідкісних³ предметів т.зв. “різьбленої кістки”. Переважна

² Маються на увазі: впускний без досипки стратиграфічний статус, невиразний тип могильної споруди (вочевидь, звичайна яма), скорчено-адоративна лівобічна поза небіжчика зі східною орієнтацією, неорнаментована горшкоподібна керамічна посудина.

³ За даними А.М. Усачука [2010, с. 191], загалом на сьогодні відомо понад 70 знахідок різноманітних кістяних/рогових рурчастих деталей клейнодів/батоїв/тростин на всю зрубну культурну область. Орнаментованих же серед них значно менше. Наприклад, у досліджуваному нами

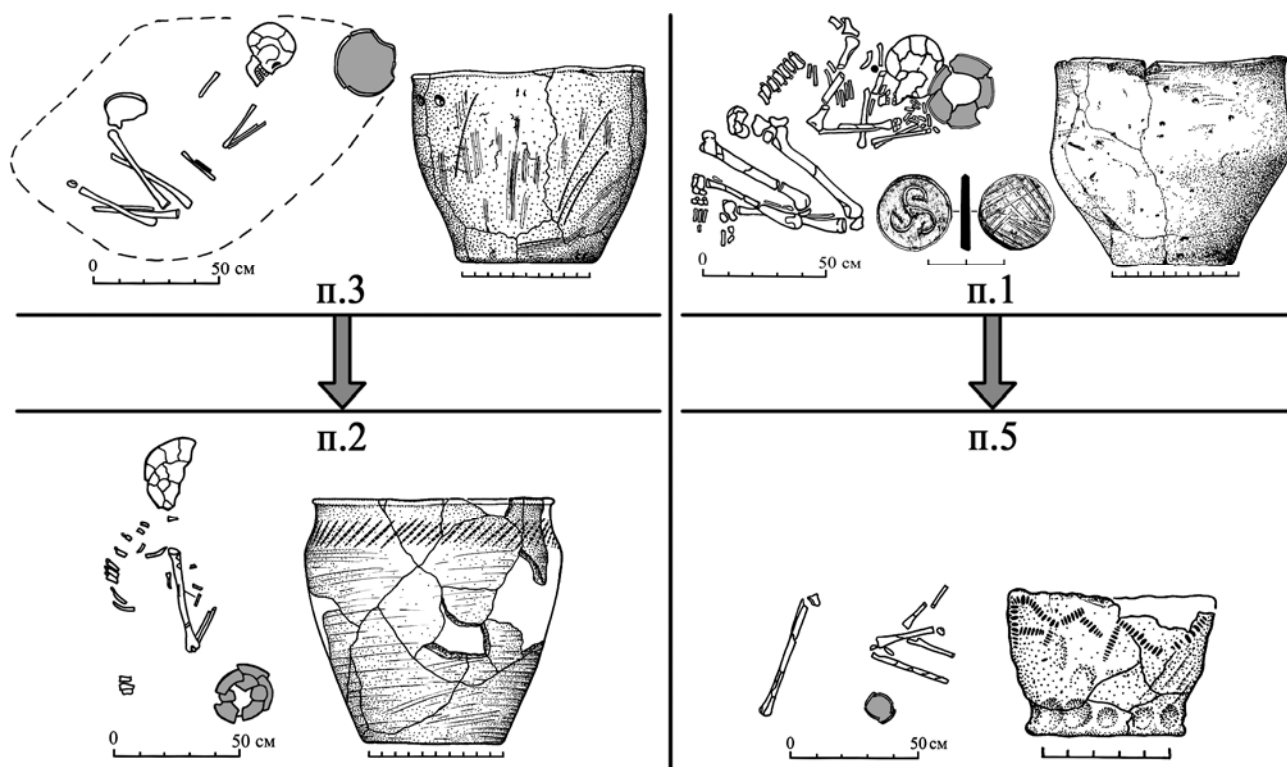

Рис. 5. Шипилівка, курган 1: стратиграфія поховань зрубної культури
Fig. 5. Shypylivka, barrow 1: stratigraphy of Timber-Grave culture's burials

більшість їх представлена різноманітними рурчастими предметами (кільця, втулки, циліндри, наконечники-навершники тощо), що їх досить переконливо дослідники тлумачать в якості конструктивних деталей складових виробів, основою яких були дерев'яні стрижні, які, в свою чергу, виступали держакми-руків'ями-ратищами певних знарядь-атрибутів на кшталт клейнодів, тростин, батогів-нагаїв-пліток тощо [Отрощенко 1986; 1993; Циміданов 2007]. Дуже близько, якщо не аналогічно, оцінюють функціональне навантаження подібних виробів з Карпато-Дунайського регіону європейські дослідники [докладніше про це див.: Penner 1998, S. 158].

Проте на тлі цих орнаментованих трубчастих виробів у похованнях зрубної культури практично відсутні декоровані дископодібні предмети, за винятком згадуваних вище "фішок" гального набору з Волоського-І 9/1 [Ковалева 1990]⁴. Відтак шипилівська знахідка на сьогодні виступає ледве не унікальною, причому не лише для теренів Надчорномор'я, а й усієї зрубної культурної області. Проте цей різновид різьбленої кістки вже був відомим у матеріалах поселень зрубної культури, насамперед серед пам'яток Доно-Донецького регіону, а точніше Сіверськодонецчини, колекція яких суттєво поповнилася протягом останніх двох десятиріч, причому разом з новими знахідками орнаментованих у карпато-мікенському стилі псаліїв [Бровендер 2000; 2007]. До групи декорованих у подібному стилі дископодібних предметів, що походять з поселень зрубної культури басейну Сіверського Дінця, відносяться бляха з Іллічівки (рис. 6, 4) [Шаповалов 1976, с. 158-159, рис. 5], а також два фрагментованих вироби з Капітанівського-І поселення (рис. 6, 1-2) [Бровендер, Отрощенко 1996, с. 54-55,

Дніпро-Донецькому регіоні свого часу було відомо лише 6 поховань з кістяними деталями клейнодів і пліток, що складає 0,2% захоронень цієї території [наші підрахунки за: Циміданов 2004, с. 38, 71], орнаментованих виробів серед них – 3.

⁴ Проте орнаментация виробів з Вольського-І 9/1 виразно відрізняється від усталених канонів т.зв. карпато-мікенського стилю, що не дозволяє включати їх до реєстру розглядуваних нами артефактів.

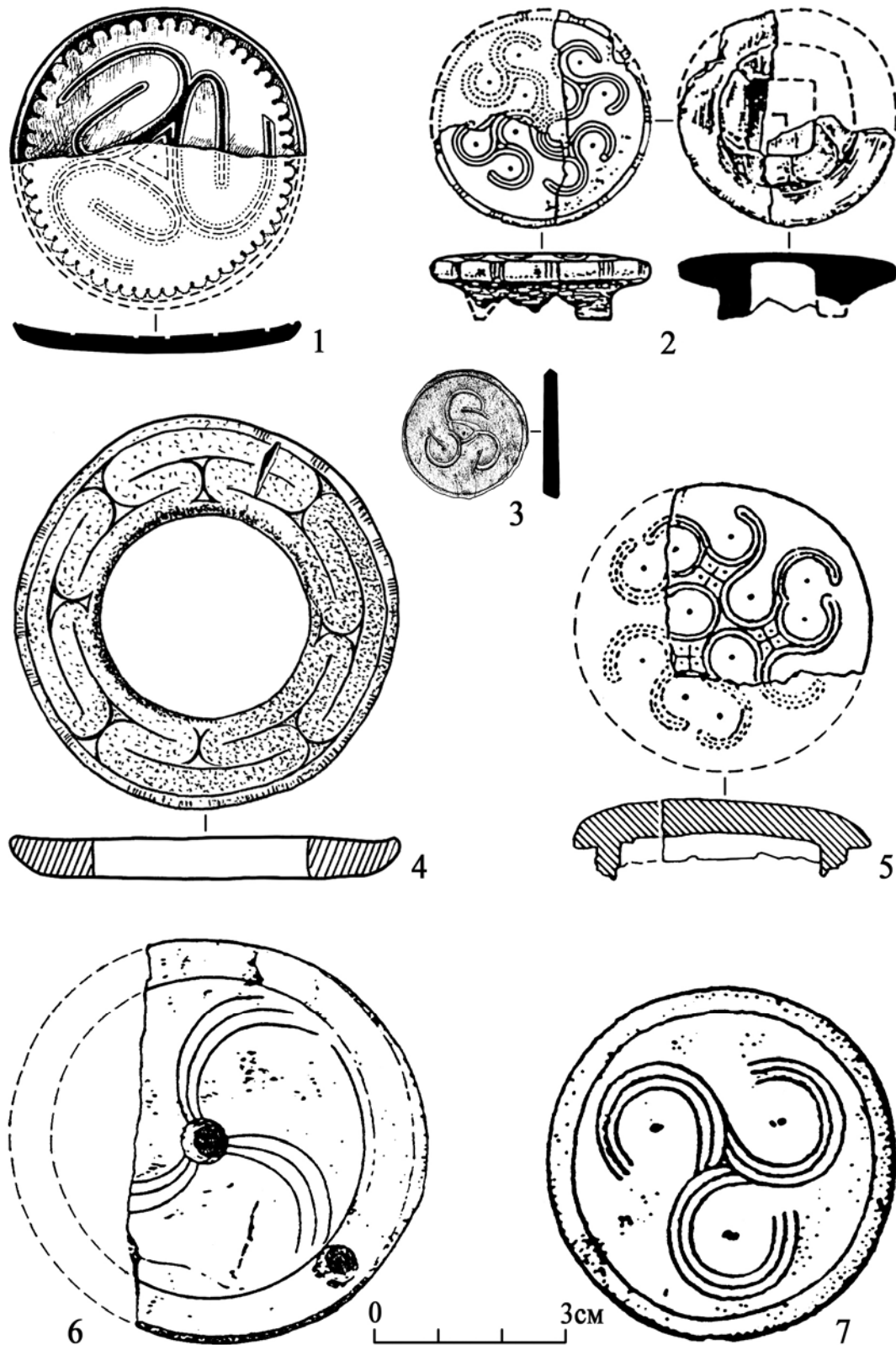

Рис. 6. Кістяні дископодібні артефакти зрубної культури Сіверського Дінця (1-4) і пам'яток Карпато-Подунав'я (5-7): 1, 2 – Капітанове-І; 3 – Шипилівка 1/1; 4 – Іллічівка; 5 – Пояна; 6 – Сепсе; 7 – Сурчин [за: Бровендер 2000; Шаповалов 1976; Penner 1998]

Fig. 6. Bone disc-shaped artifacts of Timber-Grave culture from Seversky Donets basin (1-4) and sites of Carpathian-Danube (5-7): 1, 2 – Kapitanove-I; 3 – Shipylivka 1/1; 4 – Illichivka; 5 – Poiana; 6 – Sepsé; 7 – Surčín [by Бровендер 2000; Шаповалов 1976; Penner 1998]

рис. 2; Бровендер 2000, рис. 2, 9-10; 2007, рис. 1, 5-6]. Причому з трьох названих знахідок найближчими аналогіями шипилівській бляшці виступають вироби з Капітанового-І. Невипадковість наведених аналогій пояснюється й тим фактом, що всі названі пам'ятки знаходяться неподалік одна від одної: відстань від шипилівського кургану до Капітанівського-І поселення складає лише 38 км, а до Іллічівського – 26 км).

Всі три дископодібні вироби (шипилівський та обидва капітанівські), окрім дрібних фонових ознак, об'єднують спільні принципи організації орнаментальних композицій, в яких базовими елементами виступають трилопатеві хвильо- чи спіралеподібні свастики, які ще називають *трискеліонами* (від грецьк. – *τρισκελης*). Один з капітанівських дисків (рис. 6, 1) поєднується з шипилівським, вочевидь, і спільним елементом оформлення центру трискладової фігури – рівнобічним трикутником. Звернемо увагу на те, що запропонований у всіх попередніх публікаціях указаної капітанівської бляхи варіант реконструкції в центрі трикутника наскрізного отвору [Бровендер, Отрощенко 1996, с. 54-55, рис. 2; Бровендер 2000, рис. 2, 9; 2007, рис. 1, 6] видається малоімовірним, оскільки переважна більшість відповідників цьому елементу на аналогічних виробах зі Східної та Центрально-Східної Європи мають у центрі циркульний кружечок або лише точку (порівн. з рис. 7), подібну до шипилівського екземпляру. Саме ця обставина й зумовила присутність на запропонованому нами рисунку капітанівського диску центральної точки, а не отвору (рис. 6, 1).

На другому дископодібному виробі з Капітанового-І центральна орнаментальна композиція реконструюється як чотирискладова фігура, кожен елемент якої репрезентовано трискеліоном, подібним шипилівському (рис. 6, 2). Відмінність між ключовими елементами цих декорів полягає в тім, що кінці круглих лопатей шипилівської фігури з'єднано з центральними циркульними точками, а капітанівської – ні. Крім того, різницею слід вважати й те, що на капітанівському виробі фігуру зображено строєними лініями, а на шипилівському – однією широкою.

Яким чином вимальовується хронологічна позиція розглянутих кістяних дископодібних виробів у системі періодизації зрубної культури? Як зазначалося вище, поховання І кургану І Шипилівського могильника, з якого походить наразі публікований диск, за даними стратиграфії, обрядовими характеристиками та керамікою, може бути віднесеним як до II-го (середнього), так і III-го (пізнього) періодів зрубних могильників Сіверськодонецчини.

За даними автора розкопок поселення Капітанове-І, обидві знахідки, що нас цікавлять – дископодібна бляха, прикрашена “трилопатевою вихровою свастикою у вигляді поєднання слабко виражених спіралей” (рис. 6, 1), а також дископодібний “навершник клейнода”, орнаментований зчетвереними трилопатевиими спіральними свастиками (рис. 6, 2) – походять із житла 18/20⁵, що віднесене до II-го стратиграфічного горизонту/періоду цієї пам'ятки [Бровендер 2000, с. 178-179; 2007, с. 226], який, у свою чергу, репрезентує ранню фазу II-го періоду зрубної культури [Бровендер 2000, с. 177, рис. 3]. Показовим є те, що I-й період Капітанівського-І селища, передуючий комплексам із різьбленою кісткою з карпато-мікенським орнаментом, демонструє виразне (як для басейну Сіверського Дінця) покровське забарвлення; його матеріали, що, крім іншого, включали 2 кістяних жолобчастих псалія, віднесено до I-го періоду покровської/покровсько-мосоловської зрубної культури (ПЗК/ПМЗК) [Бровендер 2000, с. 171-175, рис. 2, 1, 5; 2007, с. 225, рис. 1, 1-2]. Подібну ж ситуацію демонструє поселення Іллічівка: кістяне кільце-бляха з меандровим декором знайдене у житлі зрубної культури II-го горизонту, якому передує I-й горизонт, представлений абашевсько-покровськими матеріалами (багатоваликово-абашевськими, за автором розкопок) [Шаповалов 1976, с. 151, 158; 1983, с. 7-10].

⁵ Нагадаємо, що крім описаних дископодібних виробів, із житла 18/20 поселення Капітанове-І також походять два псалії синкретичних типів, орнаментовані у карпато-мікенському стилі [Бровендер 2000, с. 178, рис. 2, 6-7; 2007, с. 225, рис. 2, 3-4], які поєднують в собі риси жолобчастих виробів та псаліїв типу Тосег і Ватіна [Литвиненко 1994, с. 147-148; Горбов, Усачук 1999, с. 80].

Таким чином, на всіх розглянутих пам'ятках, з яких походять знахідки орнаментованої кістки – поселення Капітанове-І, Іллічівка і курган № 1 Шипилівського могильника, – простежено подібну стратиграфію, згідно якої вироби з карпато-мікенським декором репрезентують здебільшого розвинену зрубну культуру, можливо, її ранню фазу, якій передують ранньозрубний горизонт, позначений абашевськими/покровськими рисами.

В даній публікації не ставиться на меті занурюватися у доволі складну проблему синхронізації горизонтів зрубної культури з культурами Карпато-Подунав'я та Мікенської Греції, яка неодноразово порушувалася дослідниками [Березанская 1990, с. 106, 110; Бровендер 2000; 2007, с. 225, 230-232; Бровендер, Отрошенко 1996; Литвиненко 1994, с. 147-153; 1994а, с. 13-15; Смирнов, Кузьмина 1977, с. 146-150; Тереножкин 1965; Чередниченко 1977; 1986, с. 63-77; Hüttel 1981, S. 28-30, Abb. 3; Müller-Karpe 1980; Penner 1998; та ін.]. Є сенс обмежитися лише тими аспектами, які безпосередньо впливають з розглядуваних нами матеріалів шипилівського поховання та його найближчих аналогій.

Отже, вироби різьбленої кістки з пам'яток зрубної культурної області знаходять численні відповідники у культурах бронзового віку Карпато-Подунав'я, Пелопоннесу та Анатолії. Одразу слід відзначити, що кістяні аналогії різноманітним втулкоподібним і циліндричним предметам є відомими майже винятково в пам'ятках карпато-дунайських груп/культур Ватін, Фюзешабонь-Отомань, Мадярівсько-Ветеровській, Ноуа, пізній Унетицькій (Вітенберг), Марош/Муреш, Монтеору, а також хетських шарах поселень Малої Азії, на противагу Мікенській Греції, де вони майже відсутні [Penner 1998, S. 136-144; див. також: David 2007, р. 412-414]⁶. Що ж стосується кістяних/рогових виробів дископодібної форми, то вони відомі в усіх згаданих регіонах, хоча й неоднаково презентабельно [Penner 1998, S. 136-144, 151-155, Abb. 30, 2-4; 31; Taf. 40, 1-5; 41; 42, 4-6; 44]. Причому деякі дослідники вважають мікенські дископодібні вироби первинними, а дунайські та, можливо, малоазійські – похідними від них; протилежна точка зору припускає конвергентний механізм їх появи або навіть первинність карпато-дунайських і/або східноєвропейських виробів по відношенню до мікенських [див. про це: Penner 1998, S. 153, 157, 160-161].

Серед орнаментованих дископодібних предметів із розглядуваних регіонів Південно-Східної Європи є чимало аналогій шипилівській, а також капітанівським знахідкам. Для круглого навершника з Капітанового І (рис. 6, 2) в якості близької аналогії можна вказати на фрагмент кістяної кришки-заглушки (нім. *Knochendeckels*) з румунського поселення Пояна (Poiana) [Penner 1998, S. 153, Taf. 44, 5]. Окрім загальної морфологічної схожості, вказаний капітанівський та поянський вироби мають тотожний пристрій кріплення на звороті – у вигляді втульчастої насадки, що дозволяє впевнено стверджувати близькість їхнього

⁶ С. Пеннер вказує на те, що “кістяних циліндрів або втулкоподібних предметів з кінцем у формі набалдашника не було знайдено в Греції” [Penner 1998, S. 159]. В іншому місці написано, що “кістяні втулки і циліндри досі не траплялися в Греції та російсько-українській області” [Penner 1998, S. 160] (переклади наші – Р.Л., С.С., А.У.). Стосовно Греції ці висновки є надто категоричними, хоча й правильними на рівні тенденції. Адже сама авторка все-таки публікує один кістяний втульчастий виріб з шароподібною голівкою (нім. *Knochentülle mit Knauf*), що походить з купольної гробниці А у Каковатосі, в якій також було знайдено три кістяних диски з перевито-стрічковим декором (два з них – зі слонової кістки) та кістяний дископодібний псалій з шипами [Penner 1998, S. 74-75, Abb. 21; див. також: David 2007, р. 420, pl. CV, e]. Стосовно ж “російсько-української області”, як ми показали вище, такий висновок абсолютно не відповідає дійсності та є помилковим. Навпаки, ареал зрубної культурної області виступає ще однією зоною поширення/концентрації кістяних/рогових втульчато-циліндричних виробів, поряд з Карпато-Подунав'ям.

Також зауважимо, що із 4-ї шахтової гробниці Мікен походять фрагменти двох фрагментованих золотих рурчастих обкладинок для дерев'яних руків'їв від батога (нім. “2 *lange, schmale goldröhren, offenbar Verkleidungen von holzstäben*“ [Karo 1930/33, Nr. 308-309, S. 84, Abb. 20; Taf. XVIII, 308-309]; або нім. “*Goldene Peitschenhülsenfragmente*“ [Penner 1998, S. 74-75, Abb. 21]), доволі схожі з кістяними виробами, що трапляються у похованнях зрубної культури.

функціонального призначення. Попри певні відмінності, орнаментальні композиції на обох дископодібних кришках-навершниках демонструють і виразну схожість: в обох випадках декор представлено складовими фігурами з кількох, з'єднаних у центрі диска частин (капітанівська – чотиричасна, а поянська – тричасна), базовими елементами яких виступають циркульні неповні кола з точкою в центрі, причому в обох випадках нанесеними потрійними лініями (порівн.: рис. 6, 2 і 6, 5). Від подібної тотожності логічно очікувати на хронологічну близькість виробів, які зіставляються. Проте ці очікування виглядають примарними, оскільки хронологічну позицію знахідки з Капітанового I (II період зрубної культури) можна синхронізувати з початком пізньоелладської епохи (свого часу Р.О. Литвиненко синхронізував його з періодом ПЕ III A/1, за А. Уейсом (англ. LH III A/1 або нім. SH III A/1)⁷ [див.: Литвиненко 1994, с. 156, 158 – табл.]; наразі ця синхронізація потребує уточнення в бік поглиблення), тоді як знахідка з Поян походить з латенського шару [Penner 1998, S. 153, 156] і, таким чином, за археологічним контекстом є щонайменше на 900 років пізнішою. Гадаємо, що цей хронологічний розрив не варто абсолютизувати, з огляду на те, що обидва артефакти (Капітанове I та Пояни) походять з відкритих комплексів (культурні шари поселень). І все-таки контекст знахідки з Капітанового-I (напівзамкнений комплекс житла 18/20) видається надійнішим для хронологічних побудов і підтверджується супроводом інших кістяних діагностичних артефактів – орнаментованими дископодібною бляхою та двома псаліями [Бровендер 2000, с. 178, рис. 2, 6-7; 2007, с. 225, рис. 2, 3-4].

Повертаючись до орнаментованого диску з Шипилівки, відзначимо, що серед подібних виробів Карпато-Подунав'я найближчими аналогіями йому є випадкова знахідка з Сепсе (Sepse, комітат Баранья, Угорщина) і знахідка з могильника Сурчин (Surčin, округ Белграда, Сербія). Фрагментований кістяний диск із Сепсе містить орнамент у вигляді трилопатевого пропелера з дугоподібно вигнутими лопатями; по периферії диска прокреслено тонке кільце; на периферії та в центрі диска, який збігається з центром орнаментальної фігури, просвердлено отвори (рис. 6, 6) [Penner 1998, S. 153, Taf. 44, 6]. Значно більшу схожість із шипилівською знахідкою має мармуровий диск з могильника Сурчин полів поховальних урн (Urnenfelde). У центральній частині диска, оточеній вздовж периметра периферійним кільцем, нанесено потрійними лініями три циркульних кола в три чверті, з точками в центрі; ці кола формують пропелероподібну фігуру (трискеліон), в центрі якого утворено маленький трикутник (рис. 6, 7). Нижня сторона диска “має чотири грани і центральний наскрізний отвір. Вони йдуть по діагоналі всередину” [Penner 1998, S. 153, Taf. 44, 4; David 2007, pl. CV, a1]. Відсутність зображення зворотного боку і перетину цього предмету утруднює розуміння описаного в цитаті приладдя для його кріплення чи застосування.

Значно більше аналогій дають матеріали з відомих пам'яток Пелопоннесу (рис. 7) – шахтових гробниць у Мікенах, а також купольних гробниць у Каковатосі та Стафілосі – загалом не більше ніж із 7 гробниць [David 2007, р. 412-413]. Так, з 4-ї шахтової гробниці Мікен походить 27 т.зв. “кістяних подвійних гудзиків” (нім. *Doppelknöpfe aus Kochen*), частина яких декорована орнаментальними мотивами з тричетвертних кіл і круглих вічок (нім. *Dreiviertelkreismotiv und Kreisaugen*) [Evans 1929, р. 29, fig. 17, d, e, g; Karo 1930, S. 86, Taf. LIX, 316; LX, 316; Penner 1998, S. 152, Abb. 31, 11]. З 5-ї шахтової гробниці Мікен походить 35 кістяних гудзиків із золотим облицюванням/накладками (нім. *Knochenknöpfe mit Goldverkleidung*), прикрашених чотирилистими мотивами та круглими вічками (нім. *Vierpaßmotiv und Kreisaugen*) [Karo 1930, S. 128, Taf. LXII, 666, 678, 714; LXIII, 676; Penner 1998, S. 153, Abb. 31, 1, 6-8].

⁷ Далі в дужках подаватимуться відповідні українським аббревіатури періодів у англійському та німецькому варіантах (за винятком випадків з посиланнями на літературу).

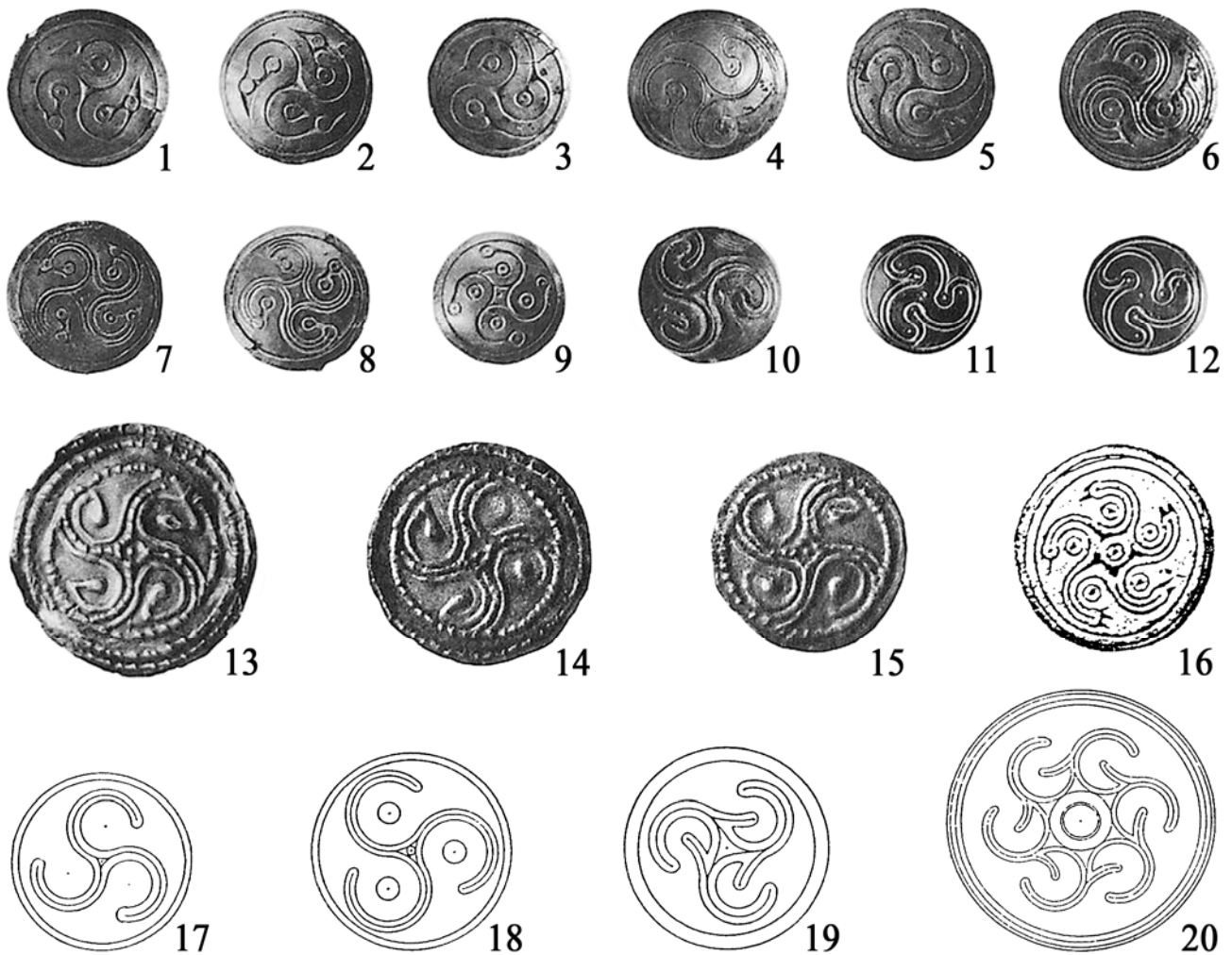

Рис. 7. Кістяні та плаковані гудзики з Мікенських шахтових гробниць 4 (1, 3, 4, 6) і 5 (2, 5, 7-16) [за: Karo 1930; Penner 1998] та купольної гробниці А Каковатоса (17-20) [за: Penner 1998]

Fig. 7. Bone and clad buttons from Mycenaean Shaft Graves 4 (1, 3, 4, 6) and 5 (2, 5, 7-16) [by Karo 1930; Penner 1998] and from Tholos Tomb A of Kakovatos (17-20) [by Penner 1998]

Ще виразнішими аналогіями шипилівському диску є відповідні вироби з купольної гробниці А Каковатоса [Penner 1998, S. 152, Abb. 31, 17-20]. Всі 4 знайдені там кістяні диски орнаментовані циркульними композиціями, утвореними з тричетвертних кіл. Три з них прикрашені трискеліонами, серед яких є дуже подібний до шипилівського (рис. 7, 17-19). Диск із купольної гробниці Стафілоса також містить зображення трискеліона, утвореного із тричетвертних кіл з крапками в центрі кожного [David 2007, p. 418, pl. CIII, a4].

Серед наведених аналогій і пам'яток, з яких вони походять, найдавнішими вважаються Мікенські шахтові гробниці 4 і 5 кола А, що їх відносять до початку пізньоелладської доби – періоду ПЕ I (LH I або SH I), який відповідає періоду Br A2b або Br A3 за різними модернізованими варіантами центральноєвропейської шкали П. Рейнеке [Shubert 1982; Gogåltan 2005, S. 162; etc.].

Дещо пізнішими за Мікенські шахтові гробниці вважаються купольні гробниці Каковатоса, серед яких толос А, з якого й походять орнаментовані диски-гудзики, є чи не найстарішою пам'яткою [Dirlik 2012, p. 23, 26-27], час існування якої відносять до ПЕ ІА періоду (LH ІА) [Beck C.W. and L.Y. 1970, p. 5; Dickinson 1970, p. 348, 404, 442, 460, 493; etc.].

Оскільки карпато-дунайські відповідники шипилівському орнаментованому диску, як зазначалося вище, походять із хронологічно непевних (відкритих або без чітких прив'язок) шарів поселень тамтешніх культур середнього бронзового віку, їхні дати нерідко виводять за допомогою аналогій, насамперед пелопоннеських. Так, кістяний диск із епонімного угорського поселення Фюзесабонь (Füzesabony) Ф. Томпа відносить до етапу Töszeg D (бронзовий вік IV), що є доволі пізньою датою і відповідає періодам Br D – Ha A Рейнеке. За схемою А. Можоліч ця знахідка має датуватися періодом В III, тобто Br B1 – Br B2 системи Рейнеке. А це є чималим хронологічним розривом, що виникає “через відсутність твердої стратиграфічної прив'язки” [Penner 1998, S. 157]. Саме тому дослідники зазвичай звертаються до аналогій, які знаходять в Мікенській Греції, однак і тут виникають проблеми та суперечки щодо правомірності перенесення дат шахтових або купольних гробниць, з яких походять аналогічні вироби, на відповідні знахідки та пам'ятки Карпато-Подунав'я [докладніше про це див.: Hänsel 1982, S. 5-6; Mozsolics 1973, P. 5; Penner 1998, S. 156-157; etc.].

Так, аналізуючи зображення на одній з найближчих аналогій шипилівській знахідці – мармуровому диску з Сурчин (Surčin), – дослідники відзначають, що воно є багато в чому схожим із деякими кістяними гудзиками з 4 шахтової гробниці Мікен, однак в деталях є дещо спрощеним (рис. 6, 7): наприклад, т.зв. круглі вічка (*Kreisaugen*) в середині тричетвертних кіл є зведеними лише до своїх центральних елементів – точок (відповідно теорії “роздільної здатності” Х. Хюттеля – *Auflösungstheorie*). А це натякає на дещо пізнішу дату диска з Сурчин, порівняно з гудзиками 4 шахтової гробниці Мікен. Знаходження розглядуваного мармурового диску в могильнику полів поховальних урн дозволяє віднести його до культури Vatin-Vrsac, час існування якої охоплює періоди Br B2 – Br D Рейнеке [Penner 1998, S. 157-158]. С. Пеннер схильна прив'язувати хронологію мармурового диска з Сурчин до майже тотожного йому кістяного диска з купольної гробниці А Каковатоса, на якому також круглі вічка скорочені до точки (рис. 7, 17), а на підставі цього пропонує дату для подібних декорованих дисків PE I – PE IIА періоди (SH I – SH IIА)⁸ і робить висновок щодо поширення виробів з таким скороченим декором після періоду шахтових гробниць [Penner 1998, S. 158].

Аналогічним чином виводиться й дата для кістяного диска з Сепсе (Sepsé), на якому орнамент є ще більш трансформованим і редукованим (замість кіл у три чверті – півдуги, а циркульні крапки взагалі відсутні). Ця обставина породжує висновок, відповідно з яким “диск із Сепсе має датуватися у всякому разі пізніше за аналогічні вироби з Сурчин і Каковатос. Вірогідний *terminus post quem* для угорського диска є пізньоелладський I – IIА” [Penner 1998, S. 158]⁹.

Загалом же слід враховувати, що дископодібні орнаментовані вироби обов'язково слід розглядати вкупі та єдиному контексті з різноманітними декорованими втульчато-рурчастими предметами, а також псаліями, оскільки ці три категорії виробів з'являються майже одночасно, на одних теренах і демонструють аналогічні мотиви декорування [Penner 1998, S. 159]. А в цілому ж знахідки різьбленої кістки з характерним орнаментальними мотивами існують протягом періоду, еквівалентного класичним і пізнім етапам культур Фюзешабонь-Отомань, Ват'я, Мад'ярівської (MB II – MB III), що рівночасно тривалості періодів Br A2b – A2c – B1-раннього, за модифікованою системою П. Рейнеке, або елладським періодам PE I – PE II (LH I – LH II / SH I – SH II), або періодові Karum I в

⁸ С. Пеннер пропонує датування купольної гробниці А Каковатоса діапазоном PE I – PE IIА (SH I – SH IIА) [Penner 1998, S. 157], що відрізняється від традиційної дати PE IIА (SH IIА). Важко судити про підстави такого заглиблення, проте деякі з них можна припустити. Зокрема однією з таких можна вважати знахідку в цій гробниці вище згаданого кістяного дископодібного псалія з шипами [Penner 1998, S. 48-49, Taf. 6, 1]. Можливо, саме ця обставина зумовила висловлення авторкою певного сумніву (через знак “?”) щодо датування псалія періодом SH IIА [Penner 1998, S. 48].

⁹ Щодо дати: див. примітку вище.

Анатолії. Пізніше періоду Koszider (Рейнеке В) вироби з таким декором не є відомими [David 2007, p. 415].

Орнамент диска із Шипилівки 1/1 є дещо спрощеним варіантом мікенських відповідників і, водночас, найбільш подібним до одного з п'яти кістяних дисків купольної гробниці А Каковатоса і мармурового диска з Сурчин: лопаті зображеного на ньому трискеліона мають вигляд повноцінних тричетвертних кіл з циркульною крапкою в центрі кожного, а також у центрі трикутника в середині фігури (подібно решті виробів з Каковатоса і більшості з Мікен). Разом з тим, на відміну від своїх південно-східноєвропейських аналогів, шипилівський декор нанесено не потрійними тонкими лініями, а однією широкою лінією, до того ж грубіше, що можна вважати певним спрощенням¹⁰. Водночас шипилівський диск у цілому виглядає більш подібним до пелопоннеських аналогів, аніж виріб із Сепсе. Саме ця обставина схиляє нас до висновку щодо хронологічної близькості диска з Шипилівки аналогічним дискам із купольної гробниці А Каковатоса і могильника Сурчин, а відтак виникає можливість синхронізації його з відповідними пам'ятками Карпато-Подунав'я та Мікенської Греції, що датуються періодом ПЕ ІА (LH ІА / SH ІА) і відповідають центральноєвропейській фазі В1-ранній Рейнеке. За сучасними даними, абсолютні дати цього етапу, виведені шляхом кореляції ¹⁴C та різновекторних історичних дат (хетських, єгипетських), визначаються в діапазоні близько 1550-1494 pp. до Р.Х. [Manning et al. 2006, p. 569; Manning 2007, p. 115]¹¹.

¹⁰ Проте редукування зображувальної лінії від потрійної до одинарної не варто однозначно розцінювати як ознаку деградації та, відповідно, пізньої хронології артефакту. Адже відзначимо, що навіть серед достеменно більш ранніх кістяних з металевим плакуванням подвійних гудзиків Мікенських шахтових гробниць 4 і 5 є такі, де трискеліони та подібні їм фігури нанесено не потрійними, а подвійними і навіть одинарними лініями (рис. 7, 1-5, 9-12) [Karo 1930, Taf. LIX, 316; LX, 316; LXII, 678, 679, 714; LXIII, 719; LXV, 719, 722; Penner 1998, Taf. 44, 2, 5, 7, 9, 12].

Крім того, звернемо увагу на незрозумілий, на перший погляд, і невідомий на згадуваних аналогах елемент лопатей трискеліона на шипилівському диску – риси, що поєднують кінці тричетвертних кіл з їхніми центральними точками. Найбільш алогічним, з позицій геометричності, в цих відрізках видається те, що їхні зовнішні кінці у всіх трьох випадках виразно виходять за периметр тричетвертних кіл (на відміну від внутрішніх кінців, які починаються чітко від центральних циркульних точок). Ця стійка асиметричність, що навряд чи є результатом недбалості майстра, навпаки, натякає на певну системність. Додаткове прискіпливе вивчення пелопоннеських аналогів, здається, дозволило зрозуміти розглядуваний елемент зображення. Справа у тім, що на деяких подвійних гудзиках із IV і V шахтових гробниць Мікен трискеліони та спіральні свастики сформовані не просто з тричетвертних кіл, а з фігур, які нагадують гачкоподібні наверхники жезлів (рис. 7, 2-5) [Karo 1930, Taf. LX, 316, 336; LXII, 666, 678, 679, 714;]. Деякі варіації цих зображень є дуже подібними шипилівському трискеліону (див.: рис. 7, 6, 13-15). Водночас слід визнати, що різьбяр, який виготовляв шипилівський диск, вочевидь, був доволі опосередковано знайомий з первинними оригіналами і, скоріш за все, неповністю розумів принципи побудови складної фігури їхнього декору.

¹¹ Звернемо увагу на те, що запропонованою синхронізацією та датами не слід обмежувати час побутування у Східній Європі орнаменту на кшталт трискеліона. Вочевидь, цей декор з'являється у цих теренах дещо раніше, на що чітко натякає знахідка кістяного безшипного дископодібного псалія з покровського поселення Нижня Красавка II на Нижній Волзі [Лопатин 2010; 2013]. Як і на багатьох вищезрозглянутих виробах, пропелероподібну фігуру в центрі щитка утворено з кількох циркульних елементів: трьох тричетвертних кіл з крапками в центрі, що утворюють лопаті, та серединного кола між ними. Причому тричетвертні кола виконано потрійними лініями, а їхні кінці завершено парами маленьких циркульних кружечків (круглих вічок) (рис. 8). Саме цими, останніми, особливостями фігура на псалії з Нижньої Красавки II зближається із зображеннями на деяких дископодібних гудзиках із Мікенських шахтових гробниць (порівн. з рис. 7, 1-2, 7-9), що цілком узгоджується з наведеними вище хронологічними міркуваннями. Відтак з'являються додаткові реальні підстави для можливої синхронізації пам'яток покровського типу Доно-Волзького регіону (судячи з типології нижньокрасавкінського псалія та супроводжуваних матеріалів поселення – пізнього покровського горизонту) зі старожитностями ПЕ I періоду (LH I / SH I) і синхронними їм. При цьому буде не

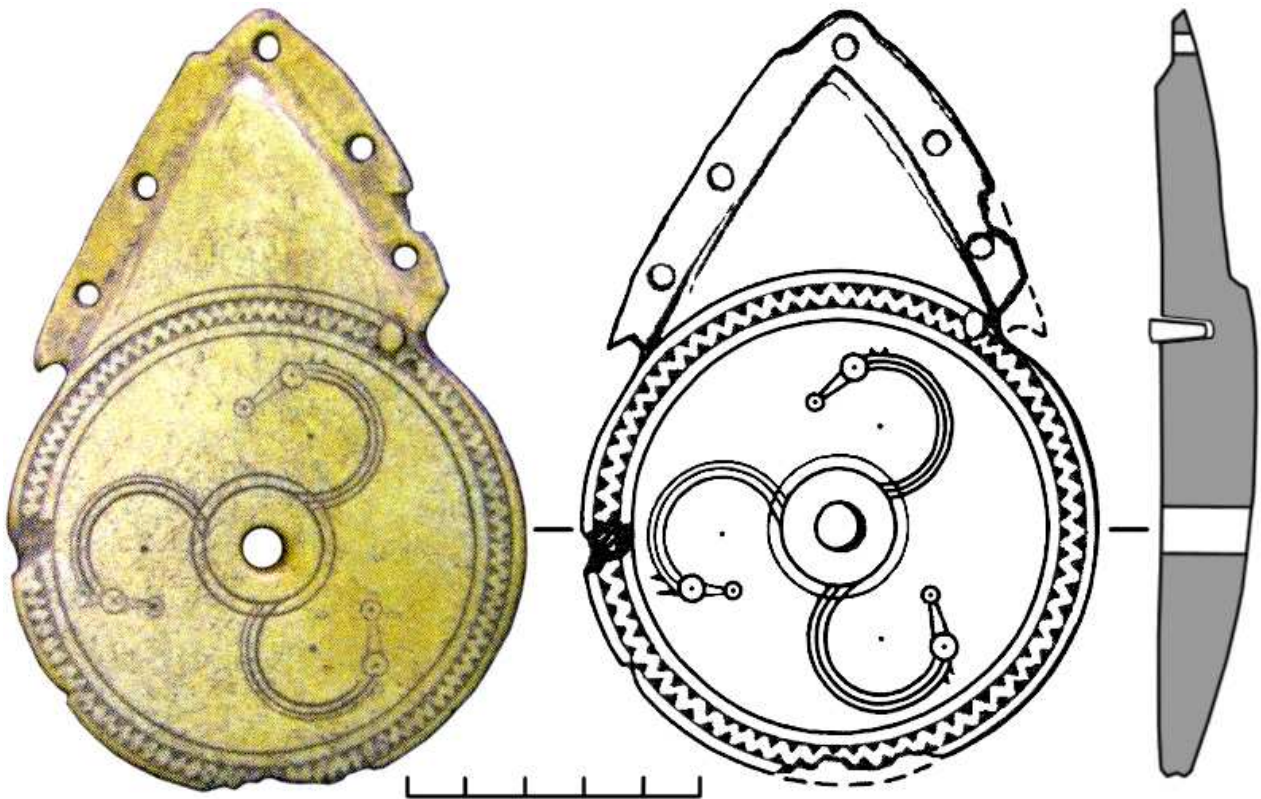

Рис. 8. Псалій з поселення Нижня Красавка II [за: Лопатин 2013]
Fig. 8. Cheekpiece from settlement Nyzhnia Krasavka II [by Лопатин 2013]

Для більш обґрунтованих висновків щодо синхронізації, а відтак і абсолютної хронології, пам'яток зрубної культури, є необхідним більш глибокий аналіз доступних сьогодні матеріалів, насамперед накопиченого дотепер корпусу виробів різьбленої кістки, який здебільшого є невідомим європейським колегам. На наше переконання, систематизація та повна публікація цих матеріалів, а також ретельне зіставлення їх з аналогічними артефактами Карпато-Подунав'я, Пелопоннесу та Малої Азії дозволить надійніше розробити питання відносної хронології культурних утворень пізнього бронзового віку навколопонтійської області.

На останок зупинимося на питанні щодо функціонального призначення шипилівської знахідки, що публікується. Виявлені трасологічним дослідженням сліди (рис. 4, 7), що можуть тлумачитися як використання диску в якості “фішки” викликають додаткові питання. Адже за такої ситуації, покритий рельєфною сіткою горішній бік, на який буцімто тиснули пальцем і пересували як “фішку”, набуває першорядного значення (аверс), а орнаментована сторона, що опиняється долі та совається по гральній поверхні, стає другорядною (реверс). Така алогічність може бути розв'язана лише шляхом припущення вторинності функції “фішки”. Первинна, початкова ж функція диску залишається інтригою.

Дослідниками неодноразово відзначалася проблематичність визначення функцій подібних артефактів [докладніше про це див.: Penner 1998, S. 158-160]. Одразу відзначимо, що цей простий кістяний диск з Шипилівки виразно відрізняється, а тому не може бути функціонально ототожненим, від круглих подвійних гудзиків з пелопоннеських шахтових і

зайвим звернути увагу на ту обставину, що деякі дослідники небезпідставно припускають можливість розглядати появу і поширення на теренах Європи особливого набору виробів (зокрема і псаліїв) з характерним хвильовими, циркульно-спіральними, сплетено-стрічковими та іншими орнаментами не за вектором Мікенська Греція → Карпато-Подунав'я → Східна Європа, а за зворотним напрямом [Penner 1998, S. 161], що і має визначати хронологічні пріоритети. Проте дане питання не є розв'язаним і потребує подальших дослідів.

купольних гробниць, а також від круглих ковпачків-навершників (на кшталт тотожних виробів із Капітанового I та Поян). Частина аналогічних дисків з Карпато-Подунав'я та Анатолії мають центральні (рідше периферійні) отвори, а тому могли використовуватися в якості підвісок чи амулетів. Для звичайних орнаментованих дисків, окрім іншого, припускалася можливість використання їх у якості кнопок-навершників на руків'ях кинджалів [Penner 1998, S. 159-160]. До речі, зворотний від орнаменту бік шипилівського диска забезпечений характерною сіткою рельєфних нарізок¹², які зазвичай покращують зчеплення з поверхнею при склеюванні. Тобто є цілком припустимим, що цей орнаментований диск був прикріплений/приклеєний до якоїсь поверхні, до якої саме – сказати неможливо. Археологічний контекст знахідки, а саме виявлення її в районі шийних хребців, дозволяє припустити її використання в якості прикраси, можливо, оздоблення якогось елемента вбрання. Зрозуміло, що одиничність, по суті унікальність на тлі поховальних пам'яток, опублікованої знахідки утруднює її інтерпретацію і не дозволяє перевірити запропоновані авторами висновки, що може стати можливим лише за умов серійності як археологічних контекстів, так і трасологічних спостережень.

Висновки. Здійснені зіставлення та аналіз рідкісної знахідки орнаментованого кістяного диску, що входив до складу реманенту поховання зрубної культури (Шипилівка 1/1), дослідженого в кургані бронзового віку на правобережжі Сіверського Дінця, дозволяють зробити низку висновків. По-перше, курганна стратиграфія засвідчує хронологічне слідування захоронення з кістяним диском за похованням з покровськими рисами, що характеризує I (ранній) хронологічний горизонт пам'яток зрубної культури регіону. Така оцінка підтверджується і обрядово-інвентарною характеристикою поховання з диском, яка цілком відповідає пам'яткам II (середнього) хронологічного горизонту зрубної культури. Виявлена в кургані хронологічна послідовність знаходить повну відповідність у матеріалах поселень зрубної культури Сіверського Дінця, в яких ранньозрубні/покровські горизонти перекриваються шарами, що містять різноманітні кістяні вироби з т.зв. карпато-мікенськими орнаментами (псалії, диски, навершники, втулки тощо), подібними до шипилівського виробу. По-друге, кістяний диск з орнаментом у формі трискеліона, утвореного тричетвертними колами з циркульними крапками в центрах, має чимало аналогій у пам'ятках бронзового віку Карпато-Подунав'я, Пелопоннесу та Малої Азії, а саме шахтові гробниці 4 і 5 Мікен, купольні гробниці Каковатоса (А) і Стафілоса, а також пам'ятки культур Фузешабонь, Ватін-Врсач і хетські шари Анатолії. Найближчі відповідники шипилівському диску дають можливість синхронізувати його з горизонтом пам'яток, що відносяться до ПЕ ІІА (LH ІІА / SH ІІА) періоду, або періоду В1а модернізованої схеми П. Рейнеке, який наразі датується щонайпізніше другою половиною XVI ст. до Р.Х.

Одержані результати дозволяють включити поховання Шипилівка 1/1 до списку ключових діагностичних комплексів, що мають важливе значення для дослідження проблем абсолютної хронології та синхронізації культур пізньобронзового віку Надчорномор'я зі старожитностями Південно-Східної Європи та Малої Азії.

Литвиненко Р.А., Санжаров С.Н., Усачук А.Н.

КОСТЯНОЙ ДИСК С КАРПАТО-МИКЕНСКИМ ДЕКОРОМ ИЗ СРЕДНЕГО ПОДОНЦОВЬЯ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ХРОНОЛОГИИ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ

В 2013 г. на правобережье среднего течения Северского донца у с. Шипиловка Луганской обл. был раскопан курган бронзового века, в котором исследовано впускное

¹² Щоправда, за спостереженнями А.М. Усачука, для забезпечення ефекту склеювання на кістяні поверхні зазвичай наносилася технічна сітка з неглибоких і менш ретельних насічок, виконаних кінцем гострого знаряддя. Якщо прийняти це зауваження, то питання щодо призначення рельєфної сітки на шипилівському диску потребує іншого пояснення.

погребение 1 срубной культуры с редкой находкой – костяным диском, украшенным карпато-микенским орнаментом, основной фигурой в котором выступает трискелион, состоящий из тричетвертных циркульных кругов. Стратиграфия и обрядово-инвентарные характеристики позволяют отнести это погребение ко II (среднему) хронологическому горизонту срубной культуры. Этот вывод находит подтверждение и в материалах поселений срубной культуры бассейна Северского Донца (Ильичевка, Капитаново I), из которых происходят похожие дисковидные костяные изделия, а также иные изделия из резной кости с карпато-микенским декором (псалии, навершия, кольца, втулки и др.). Как на упомянутых поселениях, так и в шипиловском кургане, эти орнаментированные изделия происходят из контекстов, хронологически более поздних, чем раннесрубные/покровские горизонты.

Немало аналогий шипиловский костяной диск находит в памятниках бронзового века Карпато-Подунавья, Пелопоннеса и Малой Азии, а именно культур Ватин-Врсач и Фюзешабонь, Микенских шахтовых гробницах 4 и 5, купольных гробницах Каковатоса (А) и Стафилоса. Типологические сопоставления с наиболее близкими из них позволяют синхронизировать орнаментированный диск из Шипиловки с позднеэлладским IIA периодом (LH IIA / SH IIA), одновременным центрально-европейскому периоду B1a по модифицированной схеме П. Рейнеке. Новейшие исследования, коррелирующие радиоуглеродные и исторические даты (хеттские, египетские), позволяют датировать этот период в диапазоне второй половины XVI в. до Р.Х. с возможным его удревнением.

Ключевые слова: бронзовый век, срубная культура, хронология, трасология, Северский Донец, Восточная Европа, Карпато-Подунавье, Микенская Греция.

Lytvynenko R.A., Sanzharov S.N., Usachuk A.N.

BONE DISC WITH CARPATHIAN-MYCENAEAN DECOR FROM THE MIDDLE REACHES OF THE SEVERSKY DONETS AND SOME QUESTIONS OF CHRONOLOGY OF TIMBER-GRAVE CULTURE

In 2013, on the right bank of the middle reaches of the Seversky Donets River, near the village Shipylivka (Lugansk region) the barrow of Bronze Age was excavated. In barrow, among others, was investigated the burial 1 of Timber-Grave culture. In the burial found a rare artifact – bone disk with the Carpathian-Mycenaean carved decoration. Mound's stratigraphy and ritual characteristics can be attributed this burial to II (Middle) chronological horizon of Timber-Grave culture. This conclusion is confirmed by materials of settlements of Timber-Grave culture in Seversky Donets basin (Ilichivka, Kapitanove I), where similar bone artifacts, as well as other artifacts of carved bone (cheekpieces, finials, rings, bushings etc.) with Carpathian-Mycenaean ornaments were found. On the mentioned settlements and mound Shipilivka ornamented bone artifacts are chronologically later than Pokrovsk horizons.

Shipylivka bone disc finds many analogies in the monuments of the Bronze Age of the Carpathian-Danube, the Peloponnesus and Asia Minor, such as Vatin-Vrsac culture and Fuzesabony culture, Mycenaean Shaft Graves 4 and 5, Tholos Tombs of Kakovatos (A) and Stafilos. Typological comparison with the closest analogies can synchronize ornamented disc from Shipylivka with LH IIA period, that simultaneous with Central European B1a period on modified scheme of P. Reinecke. The latest research on the correlation of radiocarbon and historical dates (Hittite, Egyptian), allow us to date this period in the range of the second half of the XVI century BC with his possible ancientizing.

Keywords: Bronze Age, Timber-Grave culture, chronology, trasology, Seversky Donets, Eastern Europe, the Carpathian-Danube, Mycenaean Greece

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- Березанская С.С.** Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце / С.С. Березанская. – К.: Наук. думка, 1990. – 149 с.
- Бровендер Ю.М.** Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье / Ю.М. Бровендер // ССПК. – Т. VIII. – Запоріжжя, 2000. – С. 170-186.
- Бровендер Ю.М.** Находки деталей конской упряжи в контексте Донецкого горно-металлургического центра эпохи поздней бронзы / Ю.М. Бровендер // МДАСУ. – № 7: Від неоліту до кіммерійців. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – С. 224-234.
- Бровендер Ю.М.** Карпато-микенский орнаментальный стиль в материалах поселения Капитаново-1 / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрощенко // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: тез. докл. и матер. российско-украинской науч. конф. и второго украинско-российского полевого археологического семинара. – Вып. 2. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1996. – С. 53-55.
- Гершкович Я.П.** Об одной категории костяных изделий срубной культуры / Я.П. Гершкович, Г.Л. Евдокимов // СА. – 1982. – № 4. – С. 228-231.
- Горбов В.Н.** О системе крепления псалиев с выделенной планкой колесничной запряжки бронзового века / В.Н. Горбов, Усачук А.Н. // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. III Граковские чтения. – Запорожье, 1999. – С. 78-85.
- Ковалева И.Ф.** Срубные погребения с наборами альчигов / И.Ф. Ковалева // Исследования по археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1990. – С. 59-71.
- Литвиненко Р.А.** Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): дис. на здобуття вчен. степеню канд. іст. наук / Р.А. Литвиненко. – К., 1994. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Оп. 2. – № 750. – 345 с.
- Литвиненко Р.О.** Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. на здобуття вчен. степеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 1994а. – 21 с.
- Литвиненко Р.А.** Периодизация срубных древностей Доно-Донецкого региона (по погребальным памятникам Северского Донца) / Р.А. Литвиненко // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: матер. междунар. науч. конф. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2000. – С. 81-90.
- Лопатин В.А.** Покровский культурный комплекс поселения Нижняя Красавка II (по материалам исследований 2007-2009 годов) / В.А. Лопатин // АВЕС. – Вып. 8. – Саратов, 2010. – С. 126-156.
- Лопатин В.А.** О бесшипных дисковидных псалиях покровского типа / В.А. Лопатин // АВЕС. – Вып. 10. – Саратов, 2013. – С. 135-150.
- Отрощенко В.В.** Костяные детали плеток из погребений срубной культуры / В.В. Отрощенко // СА. – 1986. – № 3. – С. 227-232.
- Отрощенко В.В.** Клейноды зрубного суспільства / В.В. Отрощенко // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 101-109.
- Отрощенко В.В.** К истории племен срубной общности / В.В. Отрощенко В.В. // АВЛ. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 68-96.
- Смирнов К.Ф.** Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий / К.Ф. Смирнов, Е.Е. Кузьмина. – М.: Наука, 1977. – 82 с.
- Тереножкин А.И.** Основы хронологии предскифского периода / А.И. Тереножкин // СА. – 1965. – № 1. – С. 63-85.
- Усачук А.Н.** Трасологический анализ некоторых костяных изделий поселения Капитаново-I / А.Н. Усачук, Ю.М. Бровендер // ДАЗ. – № 11. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2004. – С. 96-104.
- Усачук А.Н.** Трасологический анализ роговой втулки из раннесрубного погребения / А.Н. Усачук // МДАСУ. – № 10. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2010. – С. 183-199.
- Циміданов В.В.** Поховання із нагайками в зрубній культурі / В.В. Циміданов // МДАСУ. – № 7. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. – С. 217-224.
- Чередниченко М.М.** Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я / М.М. Чередниченко // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 3-21.

Чередниченко Н.Н. Срубная культура / Н.Н. Чередниченко // Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 44-82.

Шаповалов Т.А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце / Т.А. Шаповалов // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 150-175.

Шаповалов Т.А. Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1983. – 24 с.

Beck C.W. Analysis and Provenience of Minoan and Mycenaean Amber, III. Kakovatos / C.W. Beck, L.Y. Beck // Greek and Byzantine Studies. 1970. – Vol. 11. – P. 5-22.

David W. Gold and bone artefacts as evidence of mutual contact between the Aegean, the Carpathian basin and southern Germany in the second millennium BC / W. David // Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders: Proceeding of the International Conference “Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe”. – Liège, 2007. – P. 411-420.

Dickinson O.T.P.K. The Origins and Development of Early Mycenaean Culture: Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy at the University of Oxford / Pembroke College. – Oxford, 1970. – Vol. 2. – P. 331-573; 44 fig.; 10 maps.

Dirlik N. The Tholos Tombs of Mycenaean Greece: Master’s thesis in Classical Archaeology and Ancient History / Uppsala University. – Uppsala, 2012. – 131 p.

Evans A. The Shaft Graves and bee-hive tombs of Mycenae and their interrelation / A. Evans. – L.; Macmillan and Co LTD, 1929. – 93 p.

Gogåltan F. Der Beginn der Bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken: Chronologische Probleme / F. Gogåltan // Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bd. 121. – Bonn, 2005. – S. 161-179.

Hänsel B. Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. / B. Hänsel // Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. – Bd. 1: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. – Berlin, 1982. – S. 1-38.

Hüttel H.G. Bronzezeitliche Trensen in Mittel- und Osteuropa / H.G. Hüttel // Prähistorische bronzefunde. – Abt. XVI. – Bd. 2. – München, 1981. – 264 S.

Karo G. Schachtgräber von Mykenai / G. Karo. – München, 1930/33. – Teil I: Text. – 372 S.; Teil II: Tafeln. – CLXXV taf.

Manning S.W. Clarifying the ‘High’ v. ‘Low’ Aegean/Cypriot Chronology for the Mid Second Millennium BC: Assessing the Evidence, Interpretive Frameworks, and Current State of the Debate // Denkschriften der Gesamtakademie. – Bd. XXXVII (Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean. – Vol. IX): The synchronisation of civilisations in the Eastern Mediterranean in the second millennium B.C. III: Proceedings of the SCIEEM 2000 – 2nd Euro Conference (Vienna, 28th of May – 1st of June 2003). – Wien, 2007. – P. 101-137.

Manning S.W. Chronology for the Aegean Late Bronze Age 1700-1400 B.C. / [S.W. Manning, C.B. Ramsey, W. Kutschera, T. Higham, B. Kromer, P. Steier, E.M. Wild] // Science. – Vol. 312. – 2006 (28 April). – P. 565-569.

Mozsolics A. Beiträge zur Geschichte und Chronologie der ungarischen Bronzezeit / A. Mozsolics // Acta antiqua. – T. 21. – Budapest: Akadémiai Nyomda, 1973. – P. 3-20.

Müller-Karpe H. Handbuch der Vorgeschichte. Bronzezeit / H. Müller-Karpe. – Bd. IV/1-3. – München, 1980.

Penner S. Schliemanns Schachtgräber und der europäische Nordosten: Studien zur Herkunft der frühmykenischen Streitwagenausstattung / S. Penner // Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. – Bd. 60. – Bonn: Habelt, 1998. – 239 s.; 62 taf.

Shubert E. Spätneolithikum und Bronzezeit im süddeutschen Raum / E. Shubert // Il passaggio dal Neolitico all’età del Bronzo nell’europa Centrale e nella regione Alpina. Problemi cronologici e terminologici: Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell’età del Bronzo in Europa (Lazise-Verona, 8-12 aprile 1980). – Verona, 1982. – P. 283-295.